

Mješovita gazdinstva u poljoprivredi Bosne i Hercegovine

(Uslovi nastajanja i teritorijalna rasprostranjenost)

Dr Joko Sparavalo

Mješovita gazdinstva nastaju kao posljedica jednog specifičnog načina deagrarizacije. Deagrarizacija kao pojam koji u osnovnom značenju izražava smanjenje poljoprivrednog i povećanje nepoljoprivrednog stanovništva, obuhvata inače veoma velik broj raznovrsnih pojava koje nastaju u procesu odvajanja stanovništva od poljoprivrede. To su sve pojave koje se javljaju u periodu kada je, poslije izdvajanja »industrije« iz djelokruga seljačke proizvodnje, seljak bio ekonomskom nužnošću primoran da se opet počne baviti raznim nepoljoprivrednim poslovima, i to pretežno izvan gazdinstva, pa sve do definitivnog napuštanja poljoprivrede. Međutim, u završnoj fazi toga procesa postoje uglavnom dva načina prelaska poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti. Prvi je kada aktivno stanovništvo zapošljavanjem u nepoljoprivrednim djelatnostima istovremeno napušta gazdinstvo i selo. Vertikalna migracija — prijelaz iz manje produktivnog poljoprivrednog u više produktivno obično industrijsko zanimanje, prati i horizontalna migracija — prijelaz iz sela u grad. Drugi način je kada se poslije zapošljavanja izvan gazdinstva i dalje ostaje na gazdinstvu, u selu. Vršiti se, znači, samo vertikalna ali ne i horizontalna, prostorna migracija.

Ovaj drugi način deagrarizacije je specifičan po tome što se po njemu poljoprivreda napušta postepeno, a ne odjednom kao u prvom slučaju. Zaposleni izvan gazdinstva i od njih izdržavana lica samo su djelomično napustili poljoprivredu. Oni se, dakle, nalaze u procesu napuštanja poljoprivrede, ili u procesu odvajanja od poljoprivrede. Takav je status obično jednogeneracijski, jer se već druga generacija potpuno odvajava od poljoprivrede. Samo kod manjeg broja zanimanja on često traje kroz više generacija. Zbog toga razlikujemo transfer stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti, od transformacija poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo. Kod transfere za zapošljavanjem izvan poljoprivrede i napuštanjem sela nastaje isto-

vremeno i deagrarizacija tog dijela stanovništva. Kad je u pitanju transformacija, onda se zaposleni izvan gazdinstva i od njih izdržavana lica, koji i dalje ostaju da žive na gazdinstvu u selu, nisu potpuno odvojili od poljoprivrede. Dakle, taj dio stanovništva se nalazi u procesu deagrarizacije, on se postepeno deagrarizuje, odnosno transformiše ili preobražava iz poljoprivrednog u nepoljoprivredno, i predstavlja jedan prijelazni sloj seoskog stanovništva. Transformacija poljoprivrednog stanovništva, kao specifičan način deagrarizacije, rezultira formiranjem mješovitih gazdinstava.

Ako nastajanje mješovitih gazdinstava posmatramo sa stanovništva društvene podjele rada, možemo konstatovati da se mješovita gazdinstva formiraju pri takvoj društvenoj podjeli rada (između poljoprivrede i nepoljoprivrednih djelatnosti) koja je u toku i koja duže traje. Određeni uzroci uslovljavaju da se zakon srazmjerne podjele društvenog rada između poljoprivrede i nepoljoprivrednih djelatnosti vrši na taj način što se značajan dio stanovništva bavi istovremeno i poljoprivredom i nepoljoprivrednim djelatnostima. Nivo razvoja proizvodnih snaga u poljoprivredi i u određenim nepoljoprivrednim djelatnostima diktira da se jedan dio stanovništva bavi dvojakom ekonomijom — poljoprivrednom i nepoljoprivrednom.

Mješovita gazdinstva se mogu posmatrati i kao posljedica neusklađenog razvoja između materijalnih i ličnog činioca proizvodnje u djelatnostima za koje je vezano postojanje ove pojave. Taj nesklad je u prvom redu karakterističan za poljoprivredu. Poljoprivredno stanovništvo raste, a površine ostaju skoro iste. Porast stanovništva je brži od porasta produktivnosti rada. Takav odnos u kretanju produktivnosti i stanovništva proističe u prvom redu otuda što je stanovništvo prinuđeno da ostaje u poljoprivredi bez obzira što se relativna veličina poljoprivrednih površina stalno smanjuje. Javlja se, znači, visok stepen nezaposlenosti, koji postaje kočnica razvoju produktivnosti rada u poljoprivredi. U industriji je odnos neusklađenosti između ljudskog i materijalnih činilaca proizvodnje manje izražen i na drugi se način formira. Početna i brza industrijalizacija, koja se dobrim dijelom oslanja na akumulaciju iz poljoprivrede, nije u stanju da zaposlenoj snazi obezbjedi dovoljno visok dohodak i prateće izdatke vezane za približavanje te radne snage industrijskim lokacijama, da bi se ovaj dio stanovništva mogao potpuno odvojiti od poljoprivrede kao izvora dohotka i sela kao mjesta življenja. Postoji, dakle, potreba da se poslije zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima i dalje ostane u selu i da se poljoprivredna djelatnost i nadalje koristi kao izvor dohotka. Tako dolazi do kombinacije ruralnog i urbanog zanimanja, odnosno poljoprivrednog i nepoljoprivrednog dohotka, te razdvajanje mjesta stanovanja od mjesta rada u nepoljoprivrednoj djelatnosti.

Mješovita gazdinstva nastaju uglavnom na dva načina. Osnovni i najmasovniji način njihova nastanka jest zapošljavanje ili više aktivnih članova poljoprivrednog gazdinstva u nekoj nepoljoprivrednoj, obično industrijskoj djelatnosti. Čak i u slučaju kada svi aktivni članovi rade izvan gazdinstva, ekonomska aktivnost ovih gazdistava ne prestaje — ona i dalje egzistiraju kao proizvodne jedinice. Upravo osnovna svrha njihova postojanja je ekonomske prirode. Obradu gazdinstva obavljaju uglavnom aktivni i pomažući članovi gazdinstva, a rijeđe tuđa radna snaga.

Drugi način nastanka mješovitih gazdinstava je manje zastupljen. On nastaje kada se članovi gazdinstava zapošljavaju u drugom, udaljenijem mje-

stu, pa se u cilju približavanja mjesta boravka mjestu rada prodje posjed, a čitavo se domaćinstvo seli, obično u neposrednu okolinu nekoga gradskog naselja. U mjestu doseljenja ponovo se kupuje zemljište i formira novo gazdinstvo. No to ide postupno: obično se najprije rješava pitanje zaposlenja, zatim se prodaje stari posjed, kupuje zemljište i pravi kuća u mjestu zaposlenja, a tek se kasnije vrši preseljavanje. Tako se zapošljavanje izvan gazdinstva, domaćinstva iz mnogih udaljenih planinskih naselja¹ približavaju industrijskim i gradskim centrima.

1. UZROCI NASTAJANJA I TERITORIJALNA RASPROSTRANJENOST MJEŠOVITIH GAZDINSTAVA U BOSNI I HERCEGOVINI

Sve uzroke koji su od uticaja na razvoj mješovitih gazdinstava možemo, istina dosta pojednostavljeno, podijeliti u tri osnovne grupe. Prvu grupu čine svi oni uzroci koji su sadržani u okviru same poljoprivrede, i u njoj stvaraju takvo stanje koje seljaka tjera da zapošljavanjem izvan gazdinstva traži sredstva za održavanje i popravljavanje uslova svoje egzistencije. Drugu grupu čine faktori koji su sadržani u neagrarnim djelatnostima. U pojedinim granama ove oblasti oni stvaraju potražnju za jeftinom, pretežno nekvalificiranom radnom snagom, ali istovremeno ne omogućavaju da se ta radna snaga potpuno odvoji od poljoprivrede i sela. Treću grupu čine faktori koji nisu neposredno vezani ni za poljoprivredu ni za nepoljoprivredne djelatnosti, ali posredno ili neposredno utiču na razvoj mješovitih gazdinstava.

Nije nam namjera da u ovom radu posebno istražujemo sve faktore koji dovode do formiranja mješovitih gazdinstava. Istraživanje brojnih faktora koji uslovljavaju nastanak mješovitih gazdinstava, a na određenom ekonomskom razvoju i njihovo iščezavanje, može biti predmet posebne i vrlo opširne studije. Mi ćemo se zbog toga ograničiti na utvrđivanje samo nekih najvažnijih faktora koji uslovljavaju pojavu mješovitih gazdinstava, ispitujući njihov uticaj na obim i rasprostranjenost mješovitih gazdinstava u Bosni i Hercegovini. Ako uporedimo agrarnu naseljenost i procent učešća mješovitih u ukupnom broju gazdinstava na užim područjima, vidićemo da su područja s većim učešćem mješovitih gazdinstava manje agrarno naseljena. Bosna i Hercegovina je u cjelini agrarno prenaseljeno područje. Ali neke opštine u njoj s većim procentom mješovitih gazdinstava imaju manju agrarnu naseljenost (tabela 1). Postotak učešća mješovitih gazdinstava u većini opština Bosne i Hercegovine u negativnoj je korelaciji s agrarnom naseljenosti. To je sasvim razumljivo: agrarna prenaseljenost je stanje koje prethodi formiranju mješovitih gazdinstava. Kada se u neagrarnim djelatnostima stvore uslovi za zapošljavanje većeg broja jeftine i pretežno nekvalificirane radne snage, dolazi do formiranja mješovitih gazdinstava, do smanjenja poljoprivrednog stanovništva, pa prema tome i do smanjenja agrarne naseljenosti. Znači, agrarna prenaseljenost je jedan od osnovnih uzroka formiranja mješovitih gazdinstava, i obrnuto — njeno smanjenje je, pored ostalog, posljedica formiranja ovih gazdinstava.

¹ U proteklom istorijskom periodu, koji nam nije bio puno naklonjen, borba za samoodržanje i samoobranu udaljavala je stanovništvo od komunikacija i, često, od ekonomski povoljnijih uslova života.

Tabela 1

Opštine Bosne i Hercegovine prema učešću mješovitih gazdinstava i prema agrarnoj naseljenosti 1961. godine

% mješovitih gazdinstava	Broj aktivnih poljoprivrednika na 1 ha redukovane površine										Broj opština
	0,1— 0,2	0,2— 0,3	0,3— 0,4	0,4— 0,5	0,5— 0,6	0,6— 0,7	0,7— 0,8	0,8— 0,9	0,9— 1,0	1+	
Do 20				1	2	1	2				6
20—30			1	4	8	3	1	2	1	3	23
30—40			1	4	3	4	2			1	15
40—50				6	8	4	1	1		1	21
50—60			1	3	3	3	1				11
60—70		1	1	6	3	2					13
70—80		1	7	3							11
Preko 80	1	5									6
Svega:	1	7	11	27	27	17	7	3	1	5	106

Napomena: Podaci o površinama — trogodišnji prosjek 1966—1969. godine, a podaci o stanovništvu — iz 1961. godine.

Iako se agrarna naseljenost smanjivala ne samo putem transformacije već i putem transfera poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo, ipak je sasvim jasna i uočljiva veza između agrarne naseljenosti i učešća mješovitih gazdinstava. U opštinama u kojima je učešće mješovitih gazdinstava iznad 50% ova je veza jače izražena nego u opštinama u kojima je to učešće ispod 50%.²

Jedna od osnovnih posljedica agrarne prenaseljenosti jest usitnjenost posjeda. Relativno brz porast poljoprivrednog stanovništva u Bosni i Hercegovini, uz znatno sporiji porast poljoprivrednih površina, neprekidno je uvećavao agrarnu prenaseljenost. Kao posljedica toga rastao je broj gazdinstava, ali im se smanjivala njihova prosječna veličina.

Manja gazdinstva imaju prosječno manji broj članova po domaćinstvu, ali i pored toga imaju veću nezaposlenost nego veća gazdinstva. Zbog toga je potreba za zapošljavanjem izvan gazdinstva znatno više izražena na manjim nego na većim gazdinstvima. Učešće mješovitih u ukupnom broju gazdinstava 1960. i 1969. (tabela 2, kolona 4 i 7.) to jasno potvrđuje. Postoji visok stepen zavisnosti između veličine gazdinstva i učešća mješovitih u ukupnom broju gazdinstava. Što su gazdinstva manja po veličini posjeda, to je veće učešće mješovitih u ukupnom broju gazdinstava. Tako je npr. 1960. godine na gazdinstvima

² Redukovana površina izračunata je primjenom slijedećih koeficijenata: oranice, 1,00, voćnjaci 0,30, vinogradi 2,00, livade 0,30, pašnjaci 0,10, ribnjaci 1,00, trstici 0,10, šume 0,20 i neplodno zemljište 0,05.

Tabela 2

Struktura i učešće mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava Bosne i Hercegovine

Veličina gazdinstava u ha	1960.			1969.		
	struktura gazdinstava		učešće mješovitih gazdinstava	struktura gazdinstava		učešće mješovitih gazdinstava
	ukupno	mješovita		ukupno	mješovita	
Do 1	19,6	29,0	63,2	23,8	32,0	64,5
1—2	18,8	21,5	48,6	20,8	23,0	58,1
2—3	15,6	15,1	41,1	15,8	14,9	45,1
3—4	11,9	10,0	35,7	11,5	9,6	40,0
4—5	9,1	7,0	33,0	8,3	6,6	38,1
5—8	15,0	10,7	30,5	12,8	9,0	33,8
8—10	4,5	3,0	28,6	3,6	2,5	32,5
10—15	3,8	2,5	28,6	2,6	1,8	33,7
15—20	0,9	0,6	27,8	0,5	0,3	33,3
preko 20	0,8	0,6	28,5	0,3	0,3	35,8
Svega	100,0	100,0	42,6	100,0	100,0	47,9

Izvor: *Statistički bilten SZS*, br. 263 i 624.

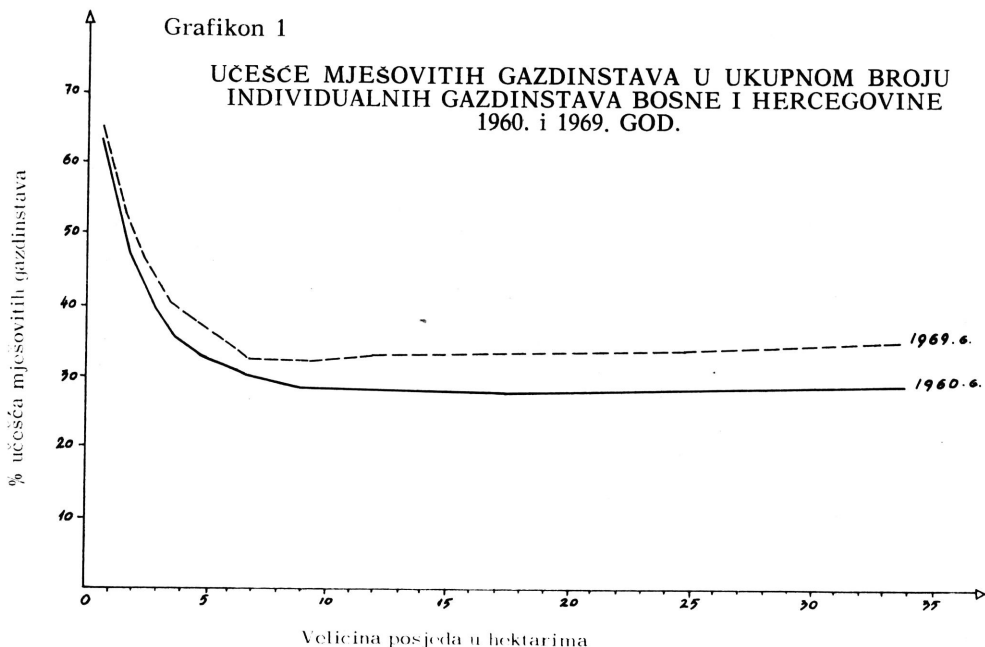
do 1 ha učešće mješovitih iznosilo 63,2%, a 1969. godine 64,5%. S porastom veličine posjeda opada učešće mješovitih gazdinstava. Međutim, minimum učešća mješovitih gazdinstava nije u grupi gazdinstava s najvećim posjedom. Opadanje učešća mješovitih gazdinstava s porastom veličine posjeda ide samo do određene veličine posjeda. Tada nastaje zaokret: negativan odnos između veličine posjeda i visine učešća mješovitih u ukupnom broju gazdinstava pretvara se u pozitivan odnos. S porastom veličine posjeda raste i učešće mješovitih gazdinstava. Na tu, na izgled paradoksalnu pojavu, najprije je upozorio Rudolf Bičanić ispitujući (na osnovu popisa stanovništva 1948. godine), uticaj veličine posjeda na heterogenost zanimanja u seljačkim gazdinstvima.³ Na osnovu podataka popisa poljoprivrede 1960. i 1969. godine, u našem smo istraživanju također uočili tu pojavu. Najniže učešće mješovitih gazdinstava 1960. godine bilo je u grupi gazdinstava od 15-20 ha (27,8%), dok je u grupi gazdinstava s preko 20 ha to učešće raslo. Prema podacima za 1969. godinu, minimalno učešće mješovitih gazdinstava pomjereno je u grupu gazdinstava od 8-10 ha (32,5%).

Što se može zaključiti iz ovakvih odnosa veličine posjeda i veličine učešća mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava? Pošto učešće mješovitih gazdinstava opada samo do određene veličine posjeda, to znači da je veličina posjeda samo do te granice imala odlučujući uticaj na mješovitost gazdinstava. Poslije te granice prevladava uticaj drugih faktora. Tu treba istaći da velik uticaj na stvaranje mješovitih gazdinstava ima broj članova u domaćinstvu. Ukoliko je broj članova u domaćinstvu veći, utoliko je, pri istoj veličini posjeda, veća potreba za zapošljavanjem izvan gazdinstva. Prema to-

³ Rudolf Bičanić: »Nepoljoprivredna zanimanja u seljačkom gazdinstvu«, *Statistička revija* br. 2/1956.

me, pomjeranje odnosa veličine posjeda i broja članova u domaćinstvu javlja se kao prvi faktor koji utiče i na pomjeranja u učešću mješovitih gazdinstava.

Pored toga, poboljšavanjem uslova i mogućnosti zapošljavanja u neagrarnim djelatnostima počinju sve više da djeluju drugi faktori na formiranje mješovitih gazdinstava. Na prvo mjesto svakako dolazi razvoj industrije, njena decentralizacija, zatim razvoj ostalih neagrarnih djelatnosti. Posebnu ulogu u tom pogledu ima sporija stambena izgradnja u gradu. Zatim dolaze ostali faktori, kao što su bolji saobraćajni uslovi, skraćena radna nedjelja, mogućnost uvođenja sitne mehanizacije i poduzimanje drugih agrotehničkih mjera koje podižu produktivnost rada i smanjuju potrebnu količinu živoga rada na gazdinstvu, bolji uslovi privređivanja u poljoprivredi s jedne i poboljšanje uslova i produktivnosti rada u neagrarnim djelatnostima s druge strane, kao i razni drugi faktori. Općenito, što se više poboljšavaju mogućnosti i uslovi zapošljavanja izvan gazdinstva, to se više smanjuje uticaj veličine posjeda na stvaranje mješovitih gazdinstava. O nekim od tih faktora koji imaju značajan uticaj na formiranje mješovitih gazdinstava biće kasnije posebno govora.

U sadašnjim uslovima privređivanja u Bosni i Hercegovini, veličina posjeda ima neosporno najveći uticaj na formiranje mješovitih gazdinstava. U 1960. godini 98,8% mješovitih gazdinstava bilo je u kategorijama gazdinstava do 15 ha ukupno korištene površine, dakle, u onim kategorijama u kojima, s porastom veličine posjeda opada učešće mješovitih gazdinstava. Iako je u

⁴ Agrarni maksimum je određen prema veličini obradive površine, ali je vrlo malo gazdinstava koja imaju preko 10 ha ukupno korištene površine (godine 1969. samo 3,4% svih gazdinstava).

1969. godini minimalno učešće mješovitih gazdinstava pomjereno u kategoriju gazdinstava od 8-10 ha, ipak se i ovdje malo mješovitih gazdinstava nalazi u kategorijama u kojima veličina posjeda ne utječe na smanjivanje toga učešća. U kategorijama do 8 ha nalazi se 95,1% mješovitih gazdinstava, a u kategorijama s preko 8 ha samo 4,9%. Ovako malo učešće mješovitih gazdinstava izvan kategorija u kojima porast veličine posjeda utiče na smanjivanje učešća mješovitih gazdinstava proističe otuda što u strukturi individualnih gazdinstava dominiraju gazdinstva u najnižim kategorijama (s posjedom do 3 ha u 1969. godini bilo je 60,4% gazdinstava). Istovremeno je minimalno učešće mješovitih gazdinstava 1960. godine bilo izvan granice agrarnog minimuma (u kategoriji 15-20 ha), a u 1969. upravo na granici agrarnog maksimuma (u kategoriji od 8-10 ha).⁴ Pored toga, iza kategorije u kojoj je minimalno učešće mješovitih gazdinstava, s porastom veličine posjeda vrlo sporo raste učešće mješovitih u ukupnom broju gazdinstava. Linija koja na grafikonu pokazuje učešće mješovitih u ukupnom broju gazdinstava pokazuje vrlo blagu povijest i vrlo blag uspon iza tačke minimalnog učešća mješovitih gazdinstava (grafikon 1). Čak i gazdinstva s preko 20 ha, čija je prosječna veličina posjeda u 1969. godini iznosila 31,5 ha ukupno korištene površine, imaju samo za 3,3 procentna poena veće učešće mješovitih gazdinstava nego što je njihovo učešće u tački minimuma.

Tabela 3

Veličina dohotka od poljoprivrede i postotak učešća mješovitih gazdinstava

Veličina gazdinstava u hektarima	Dohodak od poljoprivrede — prosjek u dinarima —		% učešća mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava
	po gazdinstvu	po članu domaćinstva	
Do 1	1.578	343	63,0
1—2	2.940	588	43,4
2—3	3.610	721	40,4
3—5	4.702	877	32,4
5—8	7.018	1.192	29,2
8—10	8.351	1.319	23,3
Preko 10	10.592	1.602	18,8

Izvor: *Anketa osnovnih pokazatelja proizvodnje i dobara individualnih gazdinstava Bosne i Hercegovine u 1969.*⁴

Malo gazdinstvo ne može dohodkom od poljoprivrede izdržavati čitavu porodicu, a istovremeno na njemu postoji višak radne snage koja se ne može uposliti na samom gazdinstvu. Zbog toga se javlja potreba da se zapošljavanjem viška radne snage izvan gazdinstva obezbjedi dopunski dohodak. Da bismo ispitali uticaj veličine gazdinstva i dohotka od poljoprivrede na formiranje mješovitih gazdinstava, iz *Ankete osnovnih pokazatelja proizvodnje i dohotka individualnih gazdinstava BiH u 1969.* izračunali smo dohodak od poljoprivrede za sva gazdinstva grupisana po veličini posjeda. Ti podaci po-

⁴ Ova je anketa sprovedena 1969. godine u sklopu istraživanja predviđenih projektom studije *Mjesto i mogućnosti individualne proizvodnje na sadašnjoj etapi našeg razvoja*, a u okviru programa rada Instituta za ekonomiku poljoprivrede i prehrambene industrije Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu. Anketom je obuhvaćeno 1.600 gazdinstava od čega je, poslije logičke i računске kontrole, u obradu ušlo 1.545 upitnika.

kazuju da su razlike u visini dohotka između manjih i većih gazdinstava vrlo velike. Prosječan dohodak po gazdinstvu u grupi gazdinstava s preko 10 ha veći je od prve grupe gazdinstava za preko 6,5 puta, a po članu domaćinstva za preko 4,5 puta (tabela 4). Porastom veličine posjeda, odnosno porastom dohotka od poljoprivrede, smanjuje se učešće mješovitih u ukupnom broju gazdinstava. U prvoj grupi gazdinstava učešće mješovitih iznosi 63,0%, a u posljednjoj samo 18,8%. Rezultati ankete grupisani su samo u sedam grupa, pa se ovdje ne može, kao iz rezultata popisa poljoprivrede, zapaziti da li minimalno učešće mješovitih gazdinstava postoji i u nekoj od grupa gazdinstava s većim posjedom, poslije koje porastom veličine posjeda raste i učešće mješovitih gazdinstava.

Tabela 4

Izgradnja stanova i zaposlenost u Bosni i Hercegovini

Period	Broj izgrađenih stanova u naseljima pretežno gradskog karaktera	Prirast zaposlenog stanovništva	Odnos prirasta zaposlenih prema broju izgrađenih stanova
1946—1961.	89.518	275.500	3,1
1962—1970.	86.705	77.400	0,9
Svega 1946—1970	176.223	352.900	2,0

Izvor: *Statistički godišnjak Jugoslavije, 1963—1971.*

Mali posjed, a u vezi s tim i nizak stepen zaposlenosti aktivnih članova na gazdinstvu, te kao rezultat toga nedovoljan dohodak za izdržavanje čitave porodice, osnovni je uzrok potreba zaposlenja izvan gazdinstva. To potvrđuju i neka druga ispitivanja u Bosni i Hercegovini.⁵ Prema tome, osnovni motiv traženja zaposlenja izvan gazdinstava sadržan je u tome što se na gazdinstvu ne mogu zaposliti svi za rad sposobni članovi i što gazdinstvo ne može obezbijediti dovoljno sredstava za život.

Ovakvo stanje u poljoprivredi, koje tjera seljaka da potpuno napusti poljoprivredu ili se zaposli izvan gazdinstva uz daljnje ostajanje na gazdinstvu, kako bi mogao kombinirati dohodak od poljoprivrede s dohotkom izvan gazdinstva, nastalo je znatno prije nego što su se privrednim razvojem zemlje stvorili uslovi masovnog zapošljavanja seljaka u industriji i drugim neagrarnim djelatnostima. Drugi, odlučujući uslov nastanka mješovitih gazdinstava, nastao je stvaranjem mogućnosti zaposlenja u neagrarnim djelatnostima. Taj uslov je u Bosni i Hercegovini ostvaren tek privrednim razvojem poslije drugog svjetskog rata. Orijentacijom na bržu industrijalizaciju kao osnovnu po-

⁵ U toku 1966. godine anketirano je 688 gazdinstva na području pet opština srednje Posavine (Bosanski Samac, Gradačac, Modriča, Odžak i Orašje); 1968. godine anketirano je 593 gazdinstva na području opštine Livno; 1969. godine anketirano je 488 gazdinstva na području opštine Duvno. (Sve ove ankete proveli smo u okviru programa rada tadašnjeg Zavoda za ekonomiku poljoprivrede, sada Instituta za ekonomiku poljoprivrede i prehrambene industrije Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu).

U ovim je anketama između ostalih bilo postavljeno i pitanje — ima li članova domaćinstava koji bi se željeli zaposliti, te koji su razlozi traženja zaposlenja izvan gazdinstva. Oko 25—30% aktivnog stanovništva koje radi na anketiranim gazdinstvima (srednja Posavina 27,8%, Livno 30,4% i Duvno 25,1%) odgovorilo je da se želi zaposliti izvan gazdinstva. Najviše zastupljen odgovor ovih lica (oko 60%) bio je da nisu dovoljno uposleni na gazdinstvu i da radom na gazdinstvu ne obezbjeđuju dovoljno sredstava za život (srednja Posavina 61,0%, Livno 61,9% i Duvno 60,0%). Slijedeći najbrojniji odgovor ovih lica bio je da bi prihodima ostvarenim izvan gazdinstva poboljšali i proizvodnju na gazdinstvu (srednja Posavina 17,7%, Livno 20,9% i Duvno 10,8%). Na trećem mjestu je odgovor da su bolji uslovi rada izvan gazdinstva (srednja Posavina 18,5%, Livno 11,0% i Duvno 15,9%). Ostali razlozi traženja zaposlenja izvan gazdinstva su u svih pet opština vrlo malo zastupljeni.

kretačku polugu čitave privrede, stvoreni su uslovi za veće zapošljavanje »prekobrojnih« iz sela. Poslijeratni privredni razvoj startovao je s vrlo niskog nivoa, i to još ratom razrušene privrede. Tome treba dodati da je u dosadašnjem privrednom razvoju, zbog bogatih sirovinskih izvora, regionalnom podjelom rada Bosna i Hercegovina prvenstveno razvijala grane bazične industrije. To je zahtijevalo visoke investicije, a zbog oskudice kapitala nametalo je potrebu angažovanja jeftine radne snage. Istovremeno je takva industrijalizacija, dobrim dijelom zbog politike cijena, davala malu akumulaciju. Ovakav privredni razvoj stvorio je uslove za masovno zapošljavanje pretežno nekvalifikovane radne snage iz sela. U strukturi zaposlenih 1960. godine nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici i službenici s nižim stručnim obrazovanjem učestvovali su sa 53,9%, a 1969. godine sa 45,9%.

Lični dohoci zaposlenih, naročito onih s nižim kvalifikacijama, veoma su niski. Prosječni neto-lični dohoci 1969. godine u Bosni i Hercegovini iznosili su: 707 dinara za polukvalifikovane radnike, a 616 za nekvalifikovane.⁶ Prema rezultatima *Ankete osnovnih pokazatelja o proizvodnji i dohotku individualnih gazdinstava Bosne i Hercegovine*, neto-lični dohoci seljaka-radnika u 1969. godini iznosili su 762 dinara. Međutim, te godine su samo troškovi ishrane i stanovanja četveročlane radničke porodice u Bosni i Hercegovini iznosili mjesečno 601 dinar.⁷ Prema tome, niska produktivnost rada, i kao rezultat toga niski dohoci koje u sadašnjim uslovima privređivanja mogu da ostvare oni koji teže da napuste poljoprivredu, ne omogućavaju najvećem broju zaposlenih iz sela da napuste gazdinstvo kao izvor dohotka. Oni su, dakle, ekonomski prisiljeni da kombinovanjem dohotka od gazdinstva i dohotka izvan njega obezbjeđuju izvore egzistencije i podizanja životnog standarda.

Dohodak izvan gazdinstva u apsolutnom iznosu nije visok, ali on u kombinaciji s dohotkom od gazdinstva — u uslovima troškova života u selu, posebno bez troškova stanarine — predstavlja prvu i veoma važnu stepenicu na putu prevazilaženja najnužnijih potreba egzistencije i stvaranja elementarnih uslova za pristojan životni standard u seoskim uslovima. Zbog toga se seljaci-radnici grčevito bore da sačuvaju svoja radna mjesta. No oni ne mogu napustiti gazdinstvo jer se sa sadašnjim nivoom dohotka izvan gazdinstva ne mogu osigurati uslovi za život u gradskom naselju. Na gazdinstvu se obezbjeđuje hrana, za koju gradski stanovnici (s približno isti nivoom dohotka) troše najveći dio svoga dohotka. Prema statističkim podacima, izdaci za ishranu četveročlane radničke porodice u Bosni i Hercegovini 1969. godine iznosili su 519,80 dinara, ili 73,5% od prosječnog neto-ličnog dohotka polukvalifikovanog radnika ostvarenog u toj godini (707 dinara).⁸ Zbog toga, iako je dohodak izvan gazdinstva dominantan u strukturi ukupnog dohotka mješovitih gazdinstava, ipak dohodak od gazdinstva čini značajnu komponentu standarda mješovitih domaćinstava.⁹

⁶ *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine za 1970. godine.*

⁷ *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine za 1970. godinu.*

⁸ Izračunato prema podacima *Statističkog godišnjaka Bosne i Hercegovine za 1970. godinu.*

⁹ Anketna ispitivanja na području opštine Livno i Duvno daju u tom pogledu indikativne podatke. Na pitanje da li bi se radije zaposlili u gradu, izvan svojega mjesta, ili u svome mjestu, lica koja bi se željela zaposliti izvan gazdinstva pretežno su se izjašnjavala za zapošljavanje u svome mjestu (u Livnu 90,0%, a u Duvnu 84,2%). Kao razlog ovakvog opredjeljenja dati su odgovori: »radi imanja« (u Livnu 64,3%, u Duvnu 41,1%), »zbog jeftinijeg života u selu« (13,0% i 30,0%), »radi pomoći porodici« (11,3% i 9,4%), dok su ostali razlozi vrlo malo zastupljeni (1,4% i 3,7%) (Razliku do 100 predstavljaju odgovori onih koji su odgovorili da bi se radije zaposlili u gradu.) Prema tome, osnovni razlog za zapošljavanje u svome mjestu jest njihova spoznaja da se, i pored zaposlenja izvan gazdinstva, ne može raskinuti veza sa gazdinstvom. Odgovori »radi imanja« i »zbog jeftinijeg života u selu«, a koji su dominantni, to sa svim jasno potvrđuju.

Jedan od veoma značajnih faktora koji doprinosi formiranju mješovitih gazdinstava jest usporena urbanizacija. Težnja da se što više investira u podizanje proizvodnih kapaciteta imala je odraz za zaostajanje stambeno-komunalne izgradnje. Zbog toga je urbanizacija, shvaćena u užem smislu, znatno zaostajala za porastom zaposlenosti i procesom deagrarizacije. U periodu 1946-1970. godine broj zaposlenih je dvostruko više rastao od izgradnje stanova u naseljima pretežno gradskog karaktera (tabela 4). Međutim, ogromna razlika u razvoju ove dvije pojave nastala je u periodu 1946-1961. godine, kada je u Bosni i Hercegovini ostvaren i najveći porast zaposlenosti. U tom periodu na jedan izgrađeni stan dolaze tri nova zaposlena lica. U periodu 1962-1970. izgradnja stanova išla je nešto brže nego porast broja zaposlenih, ali to ipak nije značajnije ublažilo stambenu krizu, koja je stalno prisutna. Od uzroka u domenu izvan poljoprivrede, pored niske produktivnosti rada i niskog dohotka u nepoljoprivrednim djelatnostima, usporena urbanizacija je svakako jedan od glavnih razloga nastajanja mješovitih gazdinstava.

Pored decentralizacije industrijskih i drugih privrednih grana u kojima radna snaga s individualnih gazdinstava može naći zaposlenje, u procesu nastajanja mješovitih gazdinstava saobraćajni uslovi igraju također značajnu ulogu: bolji saobraćajni uslovi omogućavaju lakše savladanje udaljenosti između mjesta boravka i mjesta rada.

Tabela 5

*Struktura i učešće pojedinih vrsta gazdinstava prema udaljenosti od željezničke stanice**

Udaljenost od željezničke stanice u km	Mješovita gazdinstva		Poljoprivredna gazdinstva	
	ukupan broj mješovitih gazdinstava = 100	ukupan broj individualnih gazdinstava = 100	ukupan broj poljoprivrednih gazdinstava = 100	ukupan broj individualnih gazdinstava = 100
Do 10	43,9	48,0	31,7	50,4
10—20	23,6	33,1	31,9	64,9
20—30	14,7	40,3	14,5	57,7
Preko 30	17,8	35,1	21,9	62,4

Izvor: Anketa osnovnih pokazatelja ...

Brojno stanje i visina učešća mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava obrnuto je proporcionalna njihovoj udaljenosti od pojedinih saobraćajnica. Što je manja udaljenost od željezničke stanice i automobilske puta, to su gustina i učešće mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava veći. Preko 2/5 mješovitih gazdinstava u Bosni i Hercegovini nalazi se na udaljenosti do 10 km od željezničke stanice, a skoro 3/4 na udaljenosti do 10 km od željezničke stanice, a skoro 3/4 na udaljenosti do 5 km od automobilske puta. I poljoprivredna gazdinstva su rjeđa na većim udaljenostima od saobraćajnica, ali znatno manje nego mješovita. Na udaljenosti do 10 km od željezničke stanice nalazi se nešto manje od 1/3 ovih gazdinstava, a na

* Prva kolona pokazuje strukturu mješovitih gazdinstava prema udaljenosti od željezničke stanice, a druga procent učešća mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava prema udaljenosti od željezničke stanice. Treća i četvrta kolona daju iste pokazatelje za poljoprivredna gazdinstva. Isti način prikazivanja uzet je u tabelama 6 i 7.

udaljenosti do 5 km od automobilskeg puta nalazi se upravo 2/3 njih. Što je veća udaljenost od pojedinih saobraćajnica, to je manje učešće poljoprivrednih u ukupnom broju gazdinstava.

Tabela 6

Struktura i učešće pojedinih vrsta gazdinstava prema udaljenosti od automobilskeg puta

Udaljenost od automobilskeg puta u km	Mješovita gazdinstva		Poljoprivredna gazdinstva	
	ukupni broj mješovitih gazdinstava = 100	ukupni broj individualnih gazdinstava = 100	ukupni broj poljoprivrednih gazdinstava = 100	ukupni broj individualnih gazdinstava = 100
Do 5	74,8	42,9	66,0	54,8
5—10	21,0	38,0	23,2	60,8
10—20	3,1	20,2	8,4	79,8
Preko 20	1,1	22,6	2,4	71,0

Izvor: *Anketa osnovnih pokazatelja...*

Blizina sjedišta opštine, koje u većini slučajeva predstavlja ekonomski najrazvijeniji i na području opštine glavni gravitacioni centar, također igra značajnu ulogu u rasprostranjenosti mješovitih gazdinstava. Na područjima koja su bliže sjedištu opštine ima više mješovitih gazdinstava, a njihovo učešće u ukupnom broju gazdinstava je takođe veće.

Tabela 7

Struktura i učešće pojedinih vrsta gazdinstava prema udaljenosti od sjedišta opštine

Udaljenost od sjedišta opštine u km	Mješovita gazdinstva		Poljoprivredna gazdinstva	
	ukupni broj mješovitih gazdinstava = 100	ukupni broj individualnih gazdinstava = 100	ukupni broj poljoprivrednih gazdinstava = 100	ukupni broj individualnih gazdinstava = 100
Do 10	48,6	47,6	35,3	50,2
10—20	35,1	37,1	40,0	61,2
20—30	12,3	33,5	16,3	64,3
Preko 30	4,0	24,3	8,4	73,8

Izvor: *Anketa osnovnih pokazatelja...*

Naravno, postoje i drugi uzroci koji doprinose formiranju mješovitih gazdinstava, npr. nestabilno tržište i deficit nekih poljoprivrednih proizvoda, stalni porast cijena poljoprivrednih proizvoda, kao i psihologija sitnog seljaka da se teško odvaja od posjeda.¹⁰

No vrijedno je, po našem mišljenju, kao značajne istaknuti i neke druge faktore koji doprinose formiranju mješovitih gazdinstava. Jugoslovenska ekonomska politika, manje u programskim načelima a više u primjeni eko-

¹⁰ Petar J. Marković: *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvika*, Zadruga knjiga, Beograd, 1963.

nomske, posebno agrarne politike, nije puno respektovala a moglo bi se čak reći da je u značajnoj mjeri zanemarila seljaka i kao društveni sloj i kao proizvođača sa značajnim kapacitetima za proizvodnju.

Posljednjih godina u programskim dokumentima možemo naći kritiku takvog stava te zahtjev da se odnos prema individualnom proizvođaču promijeni. Tako u Rezoluciji Petog kongresa SK Bosne i Hercegovine piše: »Savez komunista će se upornije boriti protiv pojava dogmatskog, sektaškog i birokratskog odnosa prema individualnom poljoprivrednom proizvođaču, što se često ispoljava u zanemarivanju njegove društvene uloge i materijalnog interesa.«¹¹ Zanemarivanje ekonomske i društvene uloge ovog još uvijek brojnog dijela društva i njegovih, u sektoru poljoprivrede dominantnih kapaciteta za proizvodnju, ekonomski pogađa ne samo one koji su u tom sektoru već i sve one izvan tog sektora privrede.¹² Takav odnos prema seljaku nepovoljno je uticao na njegov ekonomski položaj, a otuda i na potrebu traženja da se taj položaj poboljša u aktivnostima izvan gazdinstva i poljoprivrede čak i onda kada u jednoj adekvatnoj agrarnoj politici za to ne bi bilo potrebe. Drugim riječima, u poljoprivredi je stvoreno takvo stanje da znatan dio individualnih proizvođača ne vidi niti bližu, a da i ne govorimo o daljnjoj perspektivi. To je uglavnom posljedica dosadašnje agrarne politike. Prema tome traženje zaposlenja izvan gazdinstva jednim je dijelom rezultat loše agrarne politike. To je i doprinijelo povećanju broja mješovitih gazdinstava, jer seljaci često traže bilo kakvo zaposlenje izvan gazdinstva čak i u uslovima kada veličina njihova posjeda nije za potcjenjivanje.

I u drugim djelatnostima susrećemo dualizam zanimanja i dohotka. Međutim, u poljoprivredi, taj je dualizam potpomognut jednom specifičnošću ove djelatnosti. Uslovljen prirodnim procesom, period proizvodnje je znatno duži od perioda rada. Ovdje se proizvodi i onda kad se ne radi, što je rjeđa pojava u djelatnostima izvan poljoprivrede. Rad se može odvijati s vremena na vrijeme, a da proces proizvodnje bude ipak kontinuiran. To omogućava, naročito u uslovima primjene savremene poljoprivredne mehanizacije, da se radno vrijeme skрати na relativno manju mjeru i da se taj posao — uz petodnevnu radnu nedjelju, dobre saobraćajne uslove i dobru organizaciju — poslije tvorničkog rada učini fizički i psihološki atraktivnim, a ekonomski korisnim.

U poljoprivredi postoji mogućnost da znatan dio poslova na gazdinstvu mogu obaviti pomažući članovi — djeca, starci, domaćice i uopšte lica koja se u određenoj starosnoj dobi teško odlučuju na zaposlenje izvan gazdinstva ili ga ne mogu naći. Mlađi i za rad sposobniji članovi zapošljavaju se izvan gazdinstva, a ovi drugi obavljaju poslove na gazdinstvu. U drugim je djelatnostima takve kombinacije u podjeli rada teže naći. Pored toga, znatan dio poljoprivrednika bi mogao napustiti gazdinstvo i pored niske produktivnosti i malog dohotka izvan gazdinstva samo kada bi se svi aktivni članovi mogli zaposliti u neagrarnim djelatnostima. Budući da je to u većini slučajeva nemoguće, jedan dohodak, i to malen, ne predstavlja dovoljnu ekonomsku osnovu za čitavo domaćinstvo, pa je ostajanje u selu i obrađivanje gazdinstva nužno.

¹¹ Rezolucija Petog kongresa SK Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1969, str. 26.

¹² U uslovima izvršenog podruštvljavanja kapitala, prometa, prerade poljoprivrednih proizvoda i svih ostalih oblasti privređivanja, ovakav stav prema individualnom proizvođaču u poljoprivredi ne može se braniti bojažljivošću od nastajanja eksploatatorskih odnosa.

Analizirajući osnovne uslove koji dovode do nastajanja mješovitih gazdinstava može se zaključiti da je njihova pojava i njihov razvoj nužno uslovljen određenim periodom razvoja ukupne privrede. To je prema tome zakonita pojava u privrednom razvoju, to je prirodan proces deagrarizacije u određenim društveno-ekonomskim uslovima. U datim uslovima njihovo postojanje je »ekonomski racionalno i sociološko prihvatljivo«.¹³ Svakako bi bilo više poželjno kada bi se oni koji napuštaju poljoprivredu mogli od nje potpuno i definitivno odvojiti, te se posvetiti samo novom zanimanju. Međutim, to je samo subjektivno htijenje. Objektivni uslovi su nužnost, pa otuda i njihova zakonitost. Boriti se protiv postojanja mješovitih gazdinstava kao proizvodnih jedinica u poljoprivredi, i seljaka-radnika kao društvenog sloja, značilo bi kočiti uspon koji se ne može zaobići.

Promatramo li rasprostranjenost mješovitih gazdinstava u Bosni i Hercegovini, možemo zapaziti da su ona više razvijena u onim područjima u kojima je manje poljoprivrednog stanovništva, veći dohodak per capita i veća zaposlenost stanovništva.

Stanovništvo na mješovitim gazdinstvima predstavlja prelazni oblik seoskog stanovništva. Međutim, u popisima stanovništva, lica stalno zaposlena izvan gazdinstva i od njih izdržavana lica ubrajaju se u nepoljoprivredno stanovništvo, mada ovo stanovništvo još u značajnoj mjeri zavisi o poljoprivredi. Deagrarizacija u Bosni i Hercegovini se u poslijeratnom periodu u značajnoj mjeri odvija putem transformacije, tj. putem postepenog napuštanja poljoprivrede, odnosno zapošljavanjem izvan gazdinstva ali uz daljnje ostajanje na njemu. Zbog toga je učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu manje u onim opštinama u kojima je veće učešće mješovitih u ukupnom broju gazdinstava. Između zastupljenosti mješovitih gazdinstava i zastupljenosti poljoprivrednog stanovništva postoji vrlo visoka negativna korelacija. Koeficijent iznosi $r = 0,948$. Na 2. je grafikonu vrlo jasno ilustrovano u kojoj je mjeri formiranje mješovitih gazdinstava uticalo na smanjenje poljoprivrednog stanovništva.²⁴ Tačkice u koordinatnom sistemu, koje predstavljaju opštine prema procentu poljoprivrednog stanovništva i procenta mješovitih gazdinstava, koncentrisane su oko linije regresije. Samo u malom broju opština postoji veća rasturanja.

Promjena ekonomske strukture stanovništva, uslovljena poslijeratnim privrednim razvojem, u prvom redu industrijalizacijom, nije bila praćena promjenama u odnosu između seoskog i gradskog stanovništva. Stanovništvo koje se zapošljavalo u nepoljoprivrednim djelatnostima pretežno je i dalje ostajalo na gazdinstvu. Na taj se način smanjivalo poljoprivredno stanovništvo, uz porast mješovitih gazdinstava i vrlo sporo smanjenje seoskog stanovništva. Poljoprivredno stanovništvo u Bosni i Hercegovini 1961. godine učestvovalo je sa 50,1%, a seosko sa 80,5%.¹⁵

Mješovita gazdinstva Bosne i Hercegovine više su rasprostranjena u onim područjima koja su ostvarila veći nivo privrednog razvoja (grafikon 2). Postoji znatna pozitivna korelacija između visine dohotka per capita i uče-

¹³ Popović Svetolik: »Individualna gazdinstva u integracionim procesima poljoprivrede Jugoslavije«, *Ekonomika poljoprivrede*, br. 11—12/1971.

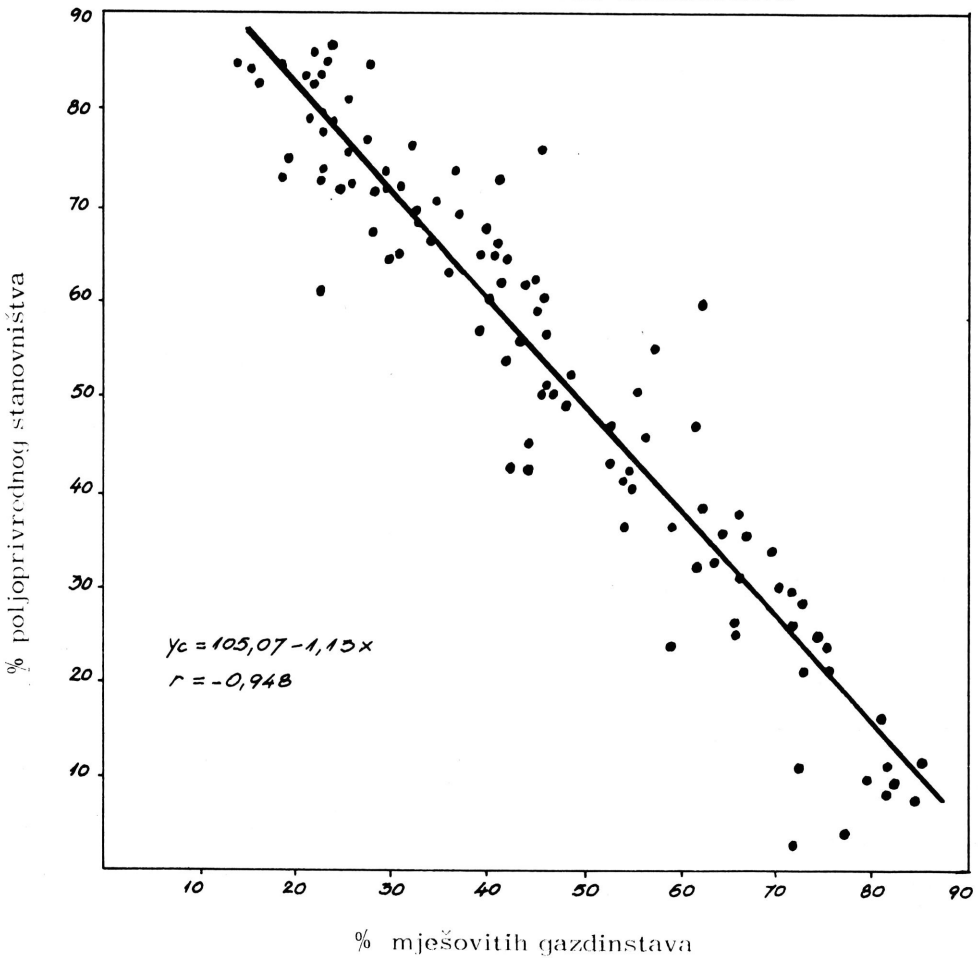
¹⁴ Učešće mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava uzeto je prema podacima popisa poljoprivrede 1960. godine, a učešće poljoprivrednog stanovništva prema podacima popisa stanovništva 1961.

¹⁵ Ivanka Ginić: *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije*, Beograd, Institut društvenih nauka, 1967, str. 11.

šća mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava.¹⁶ Koeficijent korelacije iznosi $r = 0,601$. Opštine sa većim učešćem mješovitih gazdinstava imaju i veći dohodak po stanovniku. Slične, ali još intenzivnije veze postoje između učešća mješovitih gazdinstava i nivoa zaposlenosti. Opštine s većim procentom zaposlenog stanovništva imaju veće učešće mješovitih gazdinstava. Korelacija između ove dvije pojave je visoka ($r = 0,728$). Treba istaći da između učešća mješovitih u ukupnom broju gazdinstava i visine dohotka po stanovniku, kao i nivoa zaposlenosti, postoji jača korelaciona veza nego što je prikazano na osnovu raspoloživih statističkih podataka. To proističe iz različitog registrovanja pojava koje uspoređujemo. Podaci o mje-

Grafikon 2

OPŠTINE BOSNE I HERCEGOVINE PREMA POSTOTKU POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA I MJESOVITIH GAZDINSTAVA

¹⁶ Učešće mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava uzeto je prema podacima popisa poljoprivrede 1960. godine, a dohodak per capita prema podacima za 1962. godinu (Statistički iskaz o razvijenosti opština SR i BiH za 1965. godinu).

šovitim gazdinstvima registrovani su u opštinama u kojima se gazdinstva nalaze, a podaci o dohotku i zaposlenosti u opštinama gdje rade članovi s ovih gazdinstava (a to su često dva različita područja, odnosno dvije opštine). Zbog toga ima znatan broj opština s visokim učešćem mješovitih gazdinstava, ali im je dohodak po stanovniku i nivo zaposlenja ipak nizak. Takav slučaj, međutim, nije zapažen kod uspoređivanja mješovitih gazdinstava i procenta poljoprivrednog stanovništva, jer su obadvije pojave registrovane u mjestu gdje se nalaze gazdinstva, odnosno gdje živi stanovništvo.

Mješovita su gazdinstva najviše rasprostranjena u onim područjima Bosne i Hercegovine koja su dostigla najviši nivo poljoprivrednog razvoja. Proces transformacije seljačkih u mješovita gazdinstva i poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo utoliko je više razvijen ukoliko su na nekom području više razvijene nepoljoprivredne, u prvom redu industrijske djelatnosti. Najviše učešće mješovitih u ukupnom broju individualnih gazdinstava zapaža se u području industrijskog bazena Zenica-Sarajevo, u području tuzlanskog bazena te drugim užim lokacijama u kojima je postignut veći nivo industrijskog i ukupnog privrednog razvoja.

* * *

U sadašnjim uslovima privređivanja u Bosni i Hercegovini osnovni uzroci koji dovode do nastajanja mješovitih gazdinstava nisu prevaziđeni, a procesi u tom pravcu se vrlo sporo odvijaju. Nasuprot tome, uslovi koji ubrzavaju razvoj i održavanje ove pojave sve se više razvijaju. Stoga u našoj agrarnoj strukturi možemo očekivati povećanje, a još za duže vrijeme i postojanje mješovitih gazdinstava. Tu činjenicu treba uvažiti i pri formulisanju agrarne politike treba dati adekvatno mjesto i odgovarajući tretman ovoj kategoriji gazdinstava. Da bi se to moglo ostvariti — a s obzirom na brojno stanje i značaj mješovitih gazdinstava — potrebno je i statistička istraživanja prilagoditi nastalim promjenama u procesu transformacije sela, te sistematski pratiti i istraživati procese u okviru individualnih gazdinstava. To bi omogućilo diferenciranje mjera agrarne politike, i to ne samo prema pojedinim područjima već i prema pojedinim vrstama gazdinstava (poljoprivredna, mješovita, staračka).

Summary

PART-TIME FARMS IN THE AGRICULTURE OF BOSNIA/HERZEGOVINA

Part-time farms have developed in Bosnia/Herzegovina — as in fact in Yugoslavia as a whole — as the consequence of a special manner of deagrarianization, — i. e. the gradual transformation of the agricultural population into a non-agricultural one. In contrast to the case when the farmer takes employment outside the farm and at the same time leaves the farm, in this case persons employed outside the farm and thus do not become totally separated from agriculture. This transformation of the agricultural population into a non-agricultural one produces a transitional strata of mixed rural population.

In Yugoslavia part-time farms generally come into being in two manners. The first, basic and most frequent manner is when one or several members of a household take employment outside the farm in a non-agricultural, usually industrial, activity. In this case the economic activity of the farm does not cease and the farm continues as a productive unit. The second manner in which part-time farms come into being is when a rural household — in order to be closer

to its place of work — sells its smallholding and moves nearer to an urban centre or the place of employment. The family will buy new land there and set up a new farm. In either case, work on the farm is carried out by active and helping members and, more rarely, by external labour.

As the most important causes for the development of part-time farms in Bosnia/Herzegovina the author lists the following:

— small size of farms and considerable surpluses of manpower which cause a low income from the farm which is inadequate for the maintenance of the whole family. This forces rural households to ensure a supplementary income by finding employment for its surplus manpower outside the farm;

— due to the low productivity of labour and low income in non-agricultural activities, which employ chiefly unskilled or semi-skilled labour from rural areas, that labour cannot afford to give up farming completely as a source of income;

— ever since the last war urban development in Yugoslavia has been lagging behind the country's economic development. Therefore persons with employment outside the farm find it impossible not only to give up farming as a source of income but also to leave the village as the place of permanent residence.

Besides these basic causes there are many other factors which promote the development of part-time farms as, first of all, the development of communications and the decentralization of industry. A shorter working week, mechanization of farm work, specialization of production, and better organization of the distribution of agricultural produce also contribute to the rapid spread of part-time farms.

Part-time farms in Bosnia/Herzegovina occur most frequently in areas marked by a rapid economic advance since the war. The largest proportion of part-time farms in relation to the total number of private smallholdings can be found in communes with a larger proportion of active inhabitants, a higher per capita income, and a lower percentage of agricultural population.

Резюме

СМЕШАННЫЕ ХОЗЯЙСТВА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ

Смешанные хозяйства в СР Боснии и Герцеговине а также и в Югославии в целом, являются как следствие специфического способа деаграризации: постепенной трансформации сельскохозяйственного населения в несельскохозяйственное. В отличие от занятости вне хозяйства когда прежние сельскохозяйственные работники одновременно покидают и хозяйство в данном случае, члены работающие вне хозяйства продолжают жить в хозяйстве. В этом случае не происходит полный отрыв от сельского хозяйства. В этап такого перехода сельскохозяйственного в несельскохозяйственный сектор обнаруживается и переходный слой смешанного крестьянского хозяйства.

Появление смешанных хозяйств в нашей стране обнаруживается в двух видах. Первый, основной и самый распространенный вид — хозяйство, члены которого (один или больше) работают вне хозяйства, в одной несельскохозяйственной, чаще всего, промышленной деятельности. В это время экономическая активность хозяйства не прекращается и оно продолжает дальше существовать как производительная единица. Другой вид — хозяйство, являющееся и развивающееся в результате стремления приблизиться к рабочему месту, когда крестьянское хозяйство продается и переселяется ближе городским средам или рабочему месту. В новом месте покупается новый участок и вновь формируется домохозяйство. Работой в хозяйстве в обеих случаях занимаются все активные члены и остальные члены оказывающие помощь, а реже для работы используется внешняя рабочая сила.

Автор отмечает главные причины влияющие на возникновение смешанных хозяйств в Боснии и Герцеговине:

— мелкое имущество и значительные излишки рабочей силы в связи с чем, созданный в хозяйстве доход не хватает на содержание членов семьи. Следовательно, крестьянское хозяйство должно обеспечить занятие излишка рабочей силы вне хозяйства а также и дополнительную прибыль;

— низкий уровень производительности труда и низкий доход в несельскохозяйственной деятельности в которой используется неквалифицированный и полуквалифицированный труд сельскохозяйственного характера, мешают такой рабочей силе окончательно покинуть хозяйство как источник прибыли;

— урбанизация во весь послевоенный период в значительной мере у нас отставала от экономического развития. Вместе с тем, занятые члены вне хозяйства, кроме невозможности покинуть хозяйство как источник прибыли и немогут покинуть деревню как место жительства.

Наряду с этими основными причинами существует ряд других причин, способствующих формированию смешанных хозяйств. В первую очередь это прогресс в коммуникации и децентрализации промышленности. Сокращение рабочей недели, механизация сельскохозяйственной работы, специализация производства и повышение уровня организации оборота сельскохозяйственных продуктов в значительной мере, тоже способствуют распространению смешанных хозяйств.

Смешанные хозяйства в Боснии и Герцеговине чаще всего расположены в районах которые в послевоенный период осуществили усиленное экономическое развитие. Доля участия смешанных хозяйств в общем числе единоличных хозяйств, обнаружена больше всего в комуннах уровнем занятости населения, с более высоким доходом на душу населения и более низким процентом сельскохозяйственного населения.